

РОЗДІЛ XII. РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

МОВНА ОСОБИСТІСТЬ У СУЧАСНИХ КОМУНІКАТИВНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Рец. на кн. :

Космеда Т.А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія / Тетяна Анатоліївна Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 372 с.

Розвиток сучасного суспільства за взаємодії різних наукових напрямів прискорює темпи розвитку людини як мовної особистості, яка постає центром досліджень у сучасній лінгвістичній науці. Мовна особистість сьогодні – не лише харизматичний знавець рідної мови, а й носій культурно-мовних та комунікативно-діяльнісних цінностей, знань та інтенцій.

Наявний науковий наробок у сфері комунікативної лінгвістики засвідчує периферійність комунікативних досліджень, що лише частково висвітлюють заявлену проблематику. Дослідниця Т. Космеда пропонує колу науковців монографію, у якій висвітлюється питання лінгвоперсонології. Не викликають заперечення теоретична новизна та практична значущість дослідження, адже в монографії вперше знаходимо фундаментальний розгляд мовної особистості з позицій лінгвістики, психолінгвістики та прагматики, що засвідчує актуальну міждисциплінарність дослідження з урахуванням глибинних пластів національно-мовної свідомості українця. Авторкою монографії виконано спробу проєкції сучасних методик лінгвістичних досліджень на феномен авторської комунікативної позиції Тараса Шевченка з опертям на духовно-культурну українську історію.

Варто заакцентувати увагу на Передмові, тому що тут дослідниця окреслює проблематику та креативність роботи у всіх її напрямках та виявах, із чіткою характеристикою актуальності, об'єкта та завдань.

Загалом аналізована монографія складається з Передмови (сс. 9-15), п'яти розділів (сс. 16-330), Післямови (сс. 331-334), Списку використаної літератури (сс. 335-363) та іменного покажчика (сс. 364-371).

У першому розділі «*Мовна особистість: дефініції, структура, виміри, типи. Українська мовна особистість як проблемне питання теорії й практики українського мовознавства*» (сс. 16-76) Т. Космедою окреслені основні складники мовної особистості, описані становлення й розвиток поняття (основні моделі структури мовної особистості та методика дослідження). Досить колоритно висвітлено питання проблем формування та становлення національно-мовної особистості в Україні, що аргументоване історичними довідками, дослідженнями та вдалим ілюстраціями. Цілком логічно і вичерпно авторка характеризує параметри виокремлення типів мовної особистості: «емоційну компетенцію» та «психотип (соціотип)» із зазначенням потенційно можливих типів. Не менш важливою, на думку Т. Космеди, є міжкультурна комунікація як параметр характеристики мовної особистості, що є, безумовно, актуальним для сучасної мовної особистості. Тут дослідниця спирається на погляди В. Красних (с. 63), говорячи про бікультурність мовної особистості щодо актуалізованої в її свідомості іноземної лінгвокультури; та Е. Сепіра – Б. Уорфа (с. 65) – про національний ментальний простір. Цілком виважено постає виведена авторкою структура мовної особистості / мовленнєвої особистості з урахуванням цілої низки обов'язкових складників.

У ракурсі розглядуваної проблематики унікальним матеріалом дослідження постає мовна особистість Тараса Шевченка, щодо якої окреслені авторські штрихи через осмислення психотипу письменника. Тетяна Космеда не аналізує детально психічні риси, а лише узагальнює психоемоційну сферу українського генія (адже його твори і так відомі). Така сфера належить до гіперчутливого сильно-емоційного психічного типу.

У другому розділі «*Автокомунікація як діалог «Я» («Ego») і «Я₁» («Alter Ego»). Репрезентація автокомунікації Т. Шевченка в його українському поетичному дискурсі*» подано кваліфікацію діалогу «Ego» і «Alter Ego» в парадигмі сучасних гуманітарних студіювань: З. Фрейда, К. Юнга, – це внутрішні і зовнішні світи; у філософії – трансцендентне ціле аперцепції й одночасний носій категорійного імператива (за І. Кантом); абсолютне творче начало (Й.-Г. Фіхте); сфера свідомості (Г.-В.-Ф. Гегель). Узагальнюючи різні гуманітарні дослідження, на думку авторки монографії, можна стверджувати, що Ego – ментальна конструкція (с. 88), що може бути схарактеризована низкою показників, на відміну від Alter Ego – внутрішнього «підсвідомого» Я, що цілком закономірно може зреалізуватися тільки в автокомунікації. Дослідниця пропонує термін *внутрішнього мовлення*, що спрямоване до самого себе завдяки двом психологічним субструктурам «Я» (Ego) і «Я₁» (Alter Ego) (с. 90). Авторська спроба перенесення системи «Ego» – «Alter Ego» до теорії комунікації засвідчує розвиток сучасних інформаційних технологій, де можна спостерігати постійну конфронтацію в діалозі із самим собою. Це загальнодоступні блоги «селебритиз», персональні сторінки в соціальних мережах, постійні рубрики в газетах тощо. Репрезентанти Ego та Alter Ego, які виділяє Тетяна Космеда у творах Тараса Шевченка – це вербалізовані та номіналізовані герої, до яких звертається письменник у своїх поетичних творах: *Плач, те серце, плачте, очі, Поки не заснули...* («Гайдамаки»). Тетяна Космеда виділяє такі риси шевченківського Ego: інтровертивність → систематичне прагнення прихованого вияву емоцій через сльози → образ-концепт сліз, плачу, концепт страждань: *Та й заплакав сіромаха...* («Гайдамаки»); та Alter Ego: образ-концепт думки, апеляція до самого себе: «*Журись*», – *каже думка* («Причинна»).

Особливо вирізняє Тетяна Космеда в сучасній науковій лінгвістичній парадигмі значущість концептів *дума* та *думка*, що є важливими для українського ментального простору. Авторка спирається на дослідження Степана Смалю-Стоцького (с. 102), який вважає, що думи Т. Шевченка – це результат його глибокого роздумування, наприклад: «*Думи мої, думи мої! Лихо мені з вами...*». Звідси можна стверджувати, що концепт *думи* є не тільки провідним у поетичній творчості Тараса Шевченка, а й специфічним українським культурним концептом. У роботі проілюстровано відмінність концептів *дума* і *думка*, не тільки в їхньому тлумаченні, а й під кутом аксіологічної прагмалінгвістики.

Вивчення щоденникового дискурсу, що активізувалося в останні роки в українському мовознавстві характеризується низкою наукових єдностей та практикою міжкультурної комунікації, що з'ясовано у третьому розділі монографії «*Жанр щоденника і його статус у традиційній і новій парадигмах гуманітарних знань. Формування діаріумології (щоденникознавства): постановка проблеми*» (с. 110-152) у детальному розгляді щоденника як жанру. Як доводять наукові пошуки Т. Космеди, осмислення щоденникового жанру сягають ще античних часів (домашні бухгалтерські книги, промови сенаторів). Яскраві зразки щоденників залишила епоха Середньовіччя, французька література, англійський роман доби Просвітництва, класична російська література. У традиції української літератури XIX століття одним з найяскравіших зразків є «Журнал» Т. Шевченка (1857-1858 рр.). Із плином історії жанр щоденника змінився: від єдиної «довіреної особи», способу вираження творчої потреби у фіксації прикметних фактів особистого життя і суспільних подій до щоденникової форми, оригінальної композиційної структури прозових текстів сучасних письменників, і навіть до комерційних джерел. З'ясування статусу щоденника в системі сучасних жанрів віднайшло своє місце в аналізованій науковій праці. Т. Космеда розглядає специфіку виявів жанру щоденника в різні часові епохи і зазначає, що «зміст щоденникового жанру є полісемантичним», оскільки щоденникові тексти можуть демонструвати певні варіації змістових елементів: особисто-суспільних чи суспільно-особистих (с. 122). З історичного погляду жанр щоденника вимагає кваліфікувати його не тільки як формально-літературний жанр, а й як жанр мовлення, автокомунікації. Таке твердження підкріплене виділеними чотирма історичними періодами в розвитку діаріумології, що висвітлюють тісний взаємозв'язок літератури та лінгвістики в реалізації щоденника.

У жанровій системі дослідниця пропонує розглядати щоденник як текст 1) вторинний; 2) здійснений унаслідок інтимізованої індивідуальної (приватної, напівприватної) чи офіційної (урядової, службової) діяльності; 3) інформативно-фатичної скерованості; 4) нерегламентований чи регламентований частково (офіційна щоденникова діяльність) (пор. також «Щоденник» / «Щоденники» Олеся Гончара). Але через накопичену систему різновидів щоденникових жанрів постає питання опрацювання самостійної теорії у межах цього дослідження.

З опертям на заявлене Т. Космеда ґрунтовно характеризує параметри дослідження щоденникового жанру в літературознавстві початку XXI ст., адже, незважаючи на яскраву його репрезентацію у XIX ст. (Т. Шевченко, О. Кобилянська, В. Винниченко), на думку дослідниці, у світлі сучасної наукової парадигми жанр щоденника залишається досі недостатньо дослідженим. Наукові доробки таких дослідників як О. Галича, Н. Стахнюк, О. Єгорова, І. Даровської, А. Ільків, А. Харченко, Є. Заварзіної, А. Кочетової, К. Танчин та Н. Момот стали надійним підґрунтям для фундаментального вивчення жанру щоденника в запропонованій роботі (с. 135-148). Різномісні класифікації жанру щоденника в літературознавстві надали змогу авторці виокремити власні різновиди щоденника, залежно від авторської інтенції: 1) *щоденник як «авторська майстерня»*; 2) *щоденник як «сповідь перед собою»* (діалог Ego та Alter Ego); 3) *«щоденник – самоувічнення»*; 4) *«щоденник – самоспоглядання»* (с. 146). Реалізація комунікативного наміру автора дає можливість виокремити такі типи: 1) *щоденник як обдумані записи з розрахунком на публікацію*; 2) *записи інтимного плану, що не розраховані на публікацію*; 3) *записи як нотатник*.

Розглядаючи сучасні дослідження щоденникового тексту в мовознавстві, Т. Космеда аналізує лінгвістичні дослідження тексту щоденника таких дослідників як Л. Мацько, М. Степаненко, А. Прийменко, Т. Радзівська, М. Міхєєв та В. Харченко. Зважаючи на міждисциплінарність об'єкта дослідження слушними можна вважати такі завдання для дослідження щоденників з урахуванням відповідних галузей знань: 1) *вивчення біографії щоденникаря*; 2) *виокремлення відомостей про реальних людей, події і обставини, що відображені в щоденниках*; 3) *набуття інформації щодо будови людської свідомості*; 4) *розуміння відповідного типу комунікативної діяльності й типу тексту* (с. 171-172). Суттєво доповнює розгляд проблеми визначення характерних ознак щоденникового жанру, з-поміж яких є: 1) *його автор є одночасно й адресатом*; 2) *він є одночасно й оповідачем*; 3) *щоденник є нефукційним текстом*; 4) *він не має єдиного авторського смислу*; 5) *це текст про себе*; 6) *це в основному текст про плінні події*; 7) *щоденникові записи мають метатекстову дату, що відповідає даті запису, а не даті події* (с. 173). Це дозволяє Т. Космеді стверджувати про доцільність виокремлення наукової дисципліни *діаріумології*, що цілком умотивовано через виділення низки її складників: 1) *історія її становлення та розвитку*; 2) *теорія (методологія, система методів і методик, метамова)*; 3) *щоденникова генезис (типологія жанрів)*; 4) *щоденникова дискурсивна практика* (с. 173).

Четвертий розділ «*Щоденник Т. Шевченка в оцінці сучасних дослідників. Характер і форма відображення в ньому діалогу Ego і Alter Ego. Проблема вибору мови*» (с. 174-239) відбіє ґрунтовне опрацювання тексту «Журналу» Т. Шевченка Т. Космедою в інтерпретації сучасних наукових концепцій. Щоденникова діяльність українського письменника постала сьогодні потужним синкретичним джерелом для наукових студіювань. Водночас подано критичний аналіз методологічних засад літературознавчої парадигми

дослідження щоденникового тексту Тараса Шевченка у концепції Н. Момот. Завдяки виконаному дослідженню в записках щоденника проілюстровано контекст часу написання, окреслені характерні жанрові риси письменницького стилю, передача репрезентації близького оточення Тараса Шевченка в записках (відтворення переживань, що пов'язані із коханням, інтимними почуттями). Написання щоденника мотивоване причиною заглибитися в себе, «вербалізувати діалог Его та Alter Ego». Звідси Т. Космедою виконано проекцію положень Т. Радзівської на щоденникову діяльність Т. Шевченка, у якій виділена система принципів «шевченківських записок» та низка характерних ознак. Але, на противагу цьому, в аналізі шевченківської автокомунікації виринають суперечливі питання, що вербалізуються у дихотомії «свій-чужий». Одним із важливих питань постає таке: *для чого саме писав свій щоденник великий Кобзар?* В інтерпретації цього питання знаходимо, що Шевченко писав щоденник для фіксації біографії, самопізнання, для «вгамування спраги письменника», для своїх друзів.

«Журнал» багатожанровий за своїм текстом, оскільки тут і *фіксація подій, і спогади, роздуми, характеристики* тощо. З'ясування внутрішнього «Я» у діалозі «Его – Alter Ego» простежувано крізь *риторичні питання, специфіку синтаксису, багату та яскраву лексику*, що сама по собі *символічна*. Багаті в Тараса Шевченка й *асоціативні ряди*, що уміщують *українізми*. Особливо значуща інформація виділена *авторським шрифтом*. Тексти письменника-засланця сповнені *патріотизму*. Щоденник ілюструє *еволюцію поглядів* автора, що змінюються після *«розмови із самим собою»*, а російськомовний текст відбиває *громадянську самоідентифікацію* Шевченка як *бікультурної особистості*.

З останнього твердження наріжним каменем постає питання: чому Тарас Шевченко писав свій «Журнал» російською мовою? Т. Космеда заторкує гостру проблему сьогоднішнього суспільства, що вже тоді постала в щоденнику видатного українця, та встановлює цілий комплекс можливих причин, що спонукали письменника до цього.

Засновник української літературної мови, геній слова, відобразив у своєму «творі» український національний характер та ідею, що простежено авторкою в п'ятому розділі *«Ключові фрагменти концептосфери щоденника Т. Шевченка та його інтертекстуальність»* (с. 240-330). Т. Космеда визначає послідовність виникнення концептосфери у творі Тараса Шевченка крізь призму його *внутрішнього мовлення*, тобто діалогу його Его з його ж Alter Ego: *внутрішнє слово → внутрішній лексикон (сукупність концептів) → внутрішнє мовлення і складників концептосфери: уявлення та смисли (репрезентація змісту досвіду та знання, узагальнення досвіду діяльності людства) → вербалізація уявлень та смислів → слово-концепт (мовне оформлення) → концептосфера*. Власне, тут дослідницею не досить чітко визначене зіставлення уявлень свідомості та їхньої вербалізації та вимагає детальнішого і послідовнішого опрацювання. Незрозумілим постає використання поняття *концептуальна система*: чи це синонімічне поняття до *концептосфери*, чи є ширшим за нього?

Саме в концептосфері Тараса Шевченка виявлювана специфіка вживання власних назв, зокрема таких як *графиня Настасія Ивановна Толстая, Мостовской, Кольцов, Лермонтов, Даль* тощо, у яких, як стверджує дослідниця, наявне прагматичне наповнення.

Важливим для аналізу тексту Шевченка постає детальний розгляд концепту *місто*, що у мовній свідомості письменника відбито як *русский город*. Авторка ілюструє це фрагментами з щоденника, де вбачається то позитивна, то негативна оцінка російських міст, крізь семантичні поля «Люди», «Архітектура», «Фантазія». Позитивної оцінки набуває у щоденнику концепт *Москва*, що «мотивується ставленням письменника до мешканців міста: *«гостеприимная Москва»*, *«просвещенные москвичи»*, суперечливим до архітектурі: *«красавец Кремль»*, *«О Москва! О караван-сарай!»*. Та все ж *Москва* постає містом, куди поет прагне».

Водночас концепт *Петербург*, який вербалізує Тарас Шевченко, постає бінарним (у «Кобзарі» Петербург зображено з негативного боку). Якщо оцінювати його крізь семантичне поле «Люди», «Архітектура», «Мрії», то Тарас Шевченко репрезентує це як місто, де він хоче побувати, сюди він прагне як до культурного осередку, що виражене кличними конструкціями: *«... О, столица!»*, вживає такі лексеми як *Ермітаж, Літній Сад, Академія, Пасаж, друзі, знайомі, приятелі* тощо. Все це дає підстави стверджувати, що в момент написання щоденника автор позитивно оцінював Петербург.

Але передусім Тарас Шевченко пов'язаний своїм корінням з Україною, яка постає найвагомішою частиною концептосфери письменника. Т. Космеда стверджує, що концепт *Україна* розкривається у щоденнику за допомогою супідрядних концептів *верба, украинская песня, земляк (українець), землячка (українка)*. Незважаючи на російськомовний текст твору, чітко виражається українська ментальність автора, українська мовна свідомість. Своє ставлення до України Шевченко виражає: *«... моя прекрасная бедная Украина»*. Окрім того, дослідницею виявлені архетипні, й індивідуально-авторські складники семантичного поля *Україна*, у якому переважають позитивні конотації. *Україна* у мовній свідомості Шевченка є концептуальним комплексом, як стверджує Т. Космеда, і варто погодитись, адже цей комплекс відображає особливість світосприйняття, світобачення та світорозуміння українського письменника.

Проекція суб'єктивного знаходить також своє місце у щоденнику українського митця на постать Володимира Даля, що в аналізованій монографії постає як образ-концепт мовної картини світу Тараса Шевченка. На сторінках щоденника Т. Космеда зустрічає негативну оцінку цієї постаті: *«Казак Луганский»*, негативно забарвлені концепти *«фантазія», «досуг», русский солдат»* тощо. Пізніше можна

спостерігати зміну ставлення Тараса Шевченка до В. Даля, що простежується у фрагментах записів. Сам текст щоденника засвідчує, що відношення між двома діями культури були суперечливими, а ставлення Тараса Шевченка до Володимира Даля – неоднозначним. Отже, Т. Космеда умотивовує, що *Владимир Даль* як власна назва виступає концептом-стимулом вербальних реакцій асоціативно-вербальної мережі Тараса Шевченка.

Прагматичні смисли, що знаходять своє відбиття в щоденнику Тараса Шевченка, пов'язані, насамперед, з носієм мовної особистості. Підтвердженням того, що Тарас Шевченко мав глибоке мовне чуття та викінчений мовний смак є його апеляція до культурних концептів російської мови: *посиделки, самовар, чай*. Ці образи-концепти досить вдало використав письменник у своєму щоденнику, засвідчивши високий рівень культурної компетенції. Та на противагу цьому у свідомості Шевченка вони фіксуються як негативні, бо є чужими, характерні для російської культури. Т. Космеда описує процес концептуалізації тексту Тараса Шевченка засобами індивідуально-авторських okazіоналізмів та українізмів. Тут активна життєва позиція мовної особистості Тараса Шевченка яскраво виділяється у тексті щоденника через okazіоналізми письменника, які, як зазначає Т. Космеда, творяться на базі словосполучень підрядного характеру: *страстно-чувственно-електризирующей красоты, неумолимо-говорливой сестрице, премиленький, Гульвиса, Ледащо, водевильчик* тощо. Окрім цього, Т. Космеда виділяє експліцитні й імпліцитні елементи в тексті Тараса Шевченка, що є ознакою інтертекстуальності як однієї з граней автокомунікації. Тарас Шевченко використовує низку прецедентних феноменів, російських та українських паремій, цитат чи алузій. Яскраво постає російська фразеологія в щоденниковому дискурсі Тараса Шевченка, що вміло трансформована та використана в тексті: «...я совершил прогулку вокруг города с удовольствием и не без пользы».

Авторка рецензованої праці виявила глибоке й всебічне знання проблематики, предмета її аналізу, історії досвіду, володіння різноманітними й сучасними процедурами дослідження мовного матеріалу, а також поняттєво-термінологічним апаратом для теоретичного осмислення дослідження. Усе це дозволило Т. Космеди одержати внаслідок ґрунтовного аналізу важливі й переконливі теоретичні й практичні результати. Аналізована монографія є вагомим внеском у розбудові лінгвістичних студіювань, пов'язаних з різними спектрами дискурсивних практик та реалізацій мовної особистості. Важливим є не тільки узагальнення попередніх досліджень «Журналу Шевченка», але й теоретичні міркування Т. Космеди. Немає сумніву, що запропонована наукова праця може вимагати глибинного і детального аналізу сучасних, уже почасти сформованих, блогів-щоденників в інтернет-ресурсах.

Цінним постає ілюстративний матеріал тексту *Щоденника*, який дослідниця вводить до наукового розгляду під концептуальним вектором дослідження.

Монографія Т. Космеди засвідчує високий рівень наукової думки дослідниці та її лінгвокультурологічну орієнтацію, використання цього дослідження сприятиме вирішенню багатьох комунікативно-прагматичних питань у сучасній лінгвокультурології, етнолінгвістиці та дискурсології.

Анатолій Загнітко, Ольга Левічева (Павлович) (Донецьк, Україна)

Надійшла до редакції 20 вересня 2012 року.

НАЙНОВІШІ ДОСЯГНЕННЯ В ГРАМАТИЦІ

Рецензія на наукову працю :

Загнітко А.П. Теоретична грамати́ка сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с .

Рецензована манаграфія А.П. Загнітка – канцэптуальна закончаная праца, у якой асэнсаваны агульнатэарэтычна і агульнадасасоўныя пытанні, што так істотна для сучасна лінгвістычнай навукі. Даследчык прасочвае шырокі абсяг сучасных лінгвістычных тэорый, прапануе ўласнае тлумачэнне (цалкам арыгінальнае і найноўшае) шэрагу пытанняў моўнай структуры ды сістэмы, разглядае суадносіны мовы і мыслення, мовы, маўлення і маўленчай дзейнасці. Пранаваны аналіз з'яўляецца фундаментальным, таму што аўтару ўдалося падаць цалкам аргументаванае тэарэтычнае асэнсаванне розных тыпаў сінтаксічных сувязяў ды іхніх формаў, семантычна-сінтаксічных адносінаў, выявыць асаблівасці сучаснай сінтаксічнай паэтыкі, упершыню ахарактарызаваць кваліфікацыйныя параметры словазлучэннеўтваральных і сказаўтваральных сінтаксічных сувязяў.

А.П. Загнітко вылучае асаблівасці класічнага і найноўшага падыходаў у сінтаксісе, устаноўлівае спецыфіку граматыкі з акрэсленнем самога паняцця *функцыя* ды высвятлення спецыфікі *функцыі як выкакрыстання і функцыі як ужывання*, прасочвае праяўленне *функцыі* і ўзнікненне *дысфункцыі*. Упершыню ва ўкраінскім мовазнаўстве ахарактарызаваны заканамернасці відазмяненняў сінтаксічных формаў падпарадкавальнай прыслоўнай сінтаксічнай сувязі ў словазлучэнні, сказе і тэксаце з паслядоўным аргументаваннем крытэрыяў такіх відазмяненняў.

Вычарпальна прааналізаваны ўсе значэнневыя тыпы сінтаксічных сувязяў ды формаў іх выражэння. У той час А.П. Загнітко ґрунтоўна кваліфікуе асаблівасці злучальнай, падпарадкавальнай й сувязяў як сказаўтваральных і сказамадыфікацыйных з акрэсленнем асаблівасцяў іхніх сінтаксічных формаў.